Print ISSN: 3092-7265

The Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period

Islamic Azad University
Science and Research Branch

The Study of Animal Motif Ornaments on Metal Vessels of the Seljuk Period With an Emphasis on the Metal Artifacts in the National Museum and the Reza Abbasi Museum

Shahla Darabpour

1. Department of Islamic History, Ph.D. Graduate in Islamic History, Lecturer at Farhangian University, Email: darabpoursh29@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Articl history:

Received:

2025-10-26

Accepted:

2026-01-11

Published online:
2026-02-25

Keywords:
Seljuks,
MetalWork,
Animal Motifs,
Tribal Tradition,
Iranian Artistic Context

Abstract

The art of metalworking in Iran has continued its course throughout the rise and fall of various dynasties, undergoing major transformations in certain periods—among the most significant of which is the era of the Seljuk Turks. The Seljuk period can be regarded as one of the peaks of Iranian-Islamic art. Seljuk metalwork represents a synthesis of tribal, Iranian, and Islamic traditions. The creations of this era played a crucial role in shaping the classical patterns of Islamic art in Iran and neighboring regions. During this period, the art of metalworking and its associated decorative techniques reached remarkable development and refinement. The animal motifs used in Seljuk metalwork can rightly be seen as a blend of tribal, Iranian, and Islamic traditions. The main purpose of this research is to investigate the reasons behind the widespread use and acceptance of animal motifs in the decoration of Seljuk metalworks. Accordingly, the central question of this study is: *What is the reason for the frequent and abundant use of animal motifs in the metalwork decorations of the Seljuk period?* The findings reveal that the Seljuk Turks' tribal traditions and the mythological significance of animals in their nomadic lifestyle—prior to their migration into the Iranian plateau—along with the pre-existing mythological background of animal motifs in Iranian decorative arts since the Sasanian era, provided a fertile context for the continuation of their interest in animal imagery, especially in the art of metalworking. This research has been conducted using a descriptive-analytical method (content analysis), based on both field observations and library studies.

Cite this article: Darabpour, Shahla (2026). he Study of Animal Motif Ornaments on Metal Vessels of the Seljuk Period With an Emphasis on the Metal Artifacts in the National Museum and the Reza Abbasi Museum. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 2(4), 99-121.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

Iranians have been familiar with the art of metalworking since ancient times, and as early as the fourth millennium BCE, they had discovered the existence of various metals (Hatam, 2009: 149). The use of metal in the land of Iran, similar to some regions of the Middle East, dates back to the Neolithic period—when humans first came to know and utilize pure metals (Tohidi, 2007: 30).The art of Iranian metalworking continued to evolve throughout the rise and fall of various monarchies, undergoing significant transformations during certain periods—one of the most notable being the era of the Seljuk Turks (Razani et al., 2010: 55). With the rise of the Seljuks in Iran (429 AH / 1037 CE), a brilliant period of Islamic metalwork began (Hatam, 2009: 150).Seljuk metalwork originated from tribal, Iranian, and Islamic traditions. The creations of this period played a fundamental role in the final formation of classical Islamic art patterns in Iran and neighboring countries. Understanding the metalwork of this era—when, for the first time after Islam, the unity of religion and state emerged—is a turning point in comprehending the development of Iranian art. Although metalworkers in the Islamic society faced certain restrictions, Seljuk artisans found admirable ways to foster and elevate this art within the framework of their cultural traditions (Moradi, 2016: 2).What is particularly noteworthy is the extensive use of animal motifs in the decoration of metalwork from this period. The purpose of this research is to examine the reasons behind the prevalence and acceptance of animal motifs in Seljuk metalwork decorations, drawing upon historical sources and content analysis of these ornamental designs. Accordingly, the main research question is: What were the reasons for the frequent use or increase of animal motifs in the decorative metalwork of the Seljuk period.

Methodology

This study has been conducted using a descriptive-analytical method, based on both fieldwork and library research. By relying on content analysis of decorative motifs and their comparative study with the information provided in historical sources, the research aims to address the main research question. The research data consist of metal vessels preserved in the Reza Abbasi Museum and the National Museum of Iran.

Conclusion

The nomadic Turks, who lived in the steppes and whose livelihood was closely intertwined with nature, regarded the living creatures around them as sacred symbols. By examining the content of historical texts, it becomes evident that one of the most significant cultural phenomena in the history of these steppes was the emergence of the art of creating small animal sculptures and depicting living beings—an art that gradually acquired distinctive refinement and style (Grousset, 1989: 28).As discussed earlier, the use of decorative motifs in artworks can be examined from both naturalistic and mythological perspectives. The Seljuk Turks, as nomadic tribes before their arrival in Iran, lived in direct connection with nature and its elements. This relationship was so profound that animals transcended their practical role as sources of food and materials, becoming part of the Turks' mythical beliefs and even their calendar systems. Therefore, it can be concluded that nature and its creatures played a significant role in the everyday life and mythological worldview of the Seljuk Turks.Furthermore, a study of the artistic evolution of decorative motifs in Iran shows that the use of animal motifs was common even before the advent of Islam. Similar to the Seljuks, animals held symbolic importance in the daily life and mythological imagination of ancient Iranian peoples and rulers. Although the rise of Islam transformed many mythological concepts, in certain historical periods—particularly in the Seljuk era—the use of animal motifs in artistic decorations, especially in objects of daily and courtly life, continued under the patronage of rulers and elites.The Seljuks, despite their nomadic background and tribal traditions, maintained a

direct relationship with animals on both material and spiritual levels. Their arrival in Iran, where animals already held symbolic and mythological significance, created fertile ground for the fusion of tribal traditions with Iranian artistic thought. As a result, during the Seljuk period, the use of animal motifs in art—especially in **metalwork**—reached its peak.It appears that the selection of specific birds and their placement on various objects during this period was deliberate. For instance, the **duck**, symbolizing worldliness and material desire, was engraved on **silver basins**, while other birds such as **peacocks** and **parrots**, regarded as symbols of health and vitality, were depicted on objects like **incense burners**

References

Grousset, R. (1989). *The Empire of the Steppes*. Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. (In Persian translation)

Tohidi, F. (2007). *Foundations of Metalwork, Miniature Painting, and Other Arts*. Tehran: Samira Publications. (In Persian)

Hatam, G. (2009). *Islamic Art and Civilization, Vol. 2*. Tehran: Payam-e Noor University Press. (In Persian)

Razani, M., Bakhshandeh Fard, H. R., & Tavakoli, A. (2010). *Seljuk Metalwork: An Islamic Art with Iranian Identity*. *Danesh, Conservation and Cultural Heritage Quarterly*, (4), 55–63. (In Persian)

Moradi, A. (2016). *Aesthetic Study of Seljuk Metalwork* (Unpublished M.A. thesis). Faculty of Art, Department of Art Studies, Supervisor: Ashraf al-Sadat Mousavi Lar. (In Persian)

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۷۲۶۵-۳۰۹۲

پژوهشی بر تزئینات نقوش حیوانی ظروف فلزی دورهٔ سلجوقی با تکیه بر آثار فلزی موزه ملی و رضاعباسی

شهلا داراب پور

۱. گروه تاریخ اسلام، مدرس دانشگاه فرهنگیان. پست الکترونیک: darabpoursh29@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵

کلید واژه‌ها:
سلجوقیان،
فلزکاری،
نقوش حیوانی،
سنت قبیله‌ای،
بستر هنری ایران

چکیده

هنر فلزکاری ایران در طول دوره‌های ظهور و فرود حکومت‌های پادشاهی به مسیر خود ادامه داده و در بعضی دوره‌ها دچار تحولات عمده‌ای شده است که از آن جمله می‌توان به دوران حکومت سلجوقیان ترک اشاره کرد. دورهٔ سلجوقی را باید یکی از دوران‌های اوج و شکوفایی هنر ایرانی- اسلامی در نظر گرفت. فلزکاری سلجوقی سرچشمه سنت‌های قبیله‌ای، ایرانی و اسلامی است. آفریده‌های این دوره در فرآیند شکل‌گیری نهایی الگوهای کلاسیک هنر اسلامی در ایران و برخی کشورها اهمیت بنیادی دارد. در این دورهٔ به ویژه هنر فلزکاری و تزئینات وابسته به آن رشد و شکوفایی چشمگیری گرفت. به درستی باید تزئینات حیوانی به کار رفته بر فلزکاری این دوران را ترکیبی از سنت‌های قبیله‌ای، ایرانی و اسلامی در نظر گرفت. هدف از انجام این پژوهش، بررسی دلایل ازدیاد و یا پذیرش استفاده بسیار از نقوش حیوانی در تزئینات فلزکاری دورهٔ سلجوقی است. بر این اساس سؤال اصلی پژوهش عبارت است از اینکه؛ دلیل استفاده بسیار یا ازدیاد نقوش حیوانی در تزئینات فلزکاری دوران سلجوقی چیست؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد سنت قبیله‌ای ترکان سلجوقی و نقش مفاهیم اساطیری مربوط به حیوانات در زندگی بیابان‌گردی آنان پیش از ورود به جغرافیایی ایران‌زمین و نیز وجود پیش‌زمینه اساطیری کاربرد نقوش حیوانی در تزئینات هنری ایران از دوران ساسانیان به بعد، بستری مناسب را برای حفظ علاقه‌مندی ترکان سلجوقی نسبت به نقش تصاویر حیوانی در بستر هنری به ویژه فلزکاری را برای آنان فراهم آورده بود. این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی (تحلیل محتوا) و براساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است.

استناد: داراب‌پور، شهلا (۱۴۰۴). پژوهشی بر تزئینات نقوش حیوانی ظروف فلزی دورهٔ سلجوقی با تکیه بر آثار فلزی موزه ملی و رضاعباسی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۲(۴)، ۹۹-۱۲۱.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

© نویسندگان.

مقدمه

ایرانیان از دوران باستان با صنعت فلزکاری آشنا بوده‌اند و از هزاره چهارم پیش از میلاد به وجود فلزات گوناگون پی برده بودند (حاتم، ۱۳۸۸: ۱۴۹). استفاده از فلز در سرزمین ایران همچون برخی از نقاط خاورمیانه به دوران نوسنگی و به زمانی بر می‌گردد که بشر فلزات خالص را شناخته و مورد استفاده قرار می‌داد (توحیدی، ۱۳۸۶: ۳۰). هنر فلزکاری ایران در طول دوره‌های ظهور و فرود حکومت‌های پادشاهی به مسیر خود ادامه داده و در بعضی دوره‌ها دچار تحولات عمده‌ای شده است که از آن جمله می‌توان به دوران حکومت سلجوقیان ترک اشاره کرد (رازانی و دیگران، ۱۳۸۹: ۵۵). با روی کار آمدن سلاجقه در ایران (۴۲۹ هجری)یک دوره درخشان فلزکاری اسلامی آغاز گردید (حاتم، ۱۳۸۸: ۱۵۰). این قوم با آن که از طوایف چادرنشین بودند و هنر شاخصی از خود نداشتند، با حمایت از هنرمندان و صنعت‌گران که در مورد بسیاری جنبه سیاسی داشت، باعث باروری شیوه مستقلی در هنر ایران گشتند که امروزه به مکتب سلجوقی معروف است. در میان تمام جنبه‌های هنری مکتب سلجوقی، فلزکاری آن‌چنان شاخص است که بسیاری از هنرشناسان آن را اوج فلزکاری در تمام دوران‌های هنر اسلامی ایران می‌دانند. از این دوره است که سبک و شیوه خاص فلزکاری اسلامی که برگرفته از سنت‌های گذشته و آمیخته با روح دین اسلام است شیوه مستقل و ویژگی‌های اختصاصی خود را می‌یابد (رازانی و دیگران، ۱۳۸۹: ۵۵). در این میان، شخص هنرمند و هنر او هیچگاه جدای از جامعه خود نمی‌باشد و می‌توان به راحتی تفکرات غالب در هر دوره‌ای از تاریخ فرهنگی هر ملتی را در آثار هنری آنها مشاهده نمود. هنر فلزکاری ایران، بازتاب جامعه‌ای است که آن را آفریده است. شیوه زندگی، اشتغالات فکری و نیز آرمان‌ها و آرزوهای حامیان و فرمانروایان از طریق عملکرد و ارزش اشیای مورد استفاده آنها بیان می‌شود. در حقیقت، تزئینات و نقوشی که به طرزی موشکافانه و زیرکانه بر سطوح فلزی نقش بسته‌اند، بیانگر پیام‌هایی برخوردار از ظرافت بیشتری می‌باشند (موسوی حجازی و دیگران، ۱۳۸۱: ۶۹). جلب دوستی حیوانات و استیلا یافتن خود به خودی بر آنها، در افق‌های ذهن باستانی به معنای بازگشت به سطح پست‌تر زیست‌شناسی نیست، همانا اتخاذ یک زندگی روحانی بسیار غنی‌تر از زندگی صرفاً انسانی میرندگان معمولی است، چرا که برای زندگی مذهبی، نمادسازی و اسطوره‌پردازی حیوانات از اهمیت بسیاری برخوردار است. از سویی دیگر، قدر و منزلت جانوران در چشم انسان‌های نخستین بسیار بالاست، آنها از رازهای زندگی و طبیعت باخبرند، حتی رازهای عمر طولانی و فناناپذیر را می‌شناسند (الیاده، ۱۳۸۱: ۶۱). ترکان سلجوقی از طوایف چادرنشین و صحراگرد ترکمن بودند که از نواحی قرقیز واقع در آسیای مرکزی مهاجرت نمودند و در فلات ایران سکنی گزیدند و توانستند حکومتی نیرومند تأسیس نمایند که ایران و بین‌النهرین و آسیای صغیر را در برمی‌گرفت. سلطنت سلاجقه بزرگ در ایران از اواخر سال ۴۲۹ه.ق. که طغرل‌بیگ نیشابور را فتح نمود آغاز می‌شود و تا مرگ سلطان سنجر تا سال ۵۵۲ه.ق. ادامه می‌یابد (آیت‌الله‌زاده شیرازی، ۱۳۶۲: ۱۶۵).

فلزکاری سلجوقی سرچشمه سنت‌های قبیله‌ای، ایرانی و اسلامی است. آفریده‌های این دوره در فرآیند شکل‌گیری نهایی الگوهای کلاسیک هنر اسلامی در ایران و برخی کشورها اهمیت بنیادی دارد. شناخت فلزکاری این عصر، در دوره‌ای که بعد از اسلام، همبستگی دین و دولت، برای نخستین بار شکل می‌گیرد، نقطه عطفی در درك و دریافت چگونگی هنر ایران است؛ چنانچه فلزکاران در جامعه اسلامی با محدودیت‌هایی مواجه می‌شوند، اما فلزکاران و هنرمندان سلجوقی در جهت اعتلا و شکوفایی این هنر در بطن سنت‌های جامعه پاسخی شایسته یافته‌اند (مرادی، ۱۳۹۵: ۲). آنچه در این میان قابل تأمل است، استفاده بسیار از نقوش حیوانی در تزئینات فلزکاری این دورهٔ است. هدف از انجام این پژوهش، بررسی دلایل ازدیاد و یا پذیرش استفاده بسیار از نقوش حیوانی

در تزئینات فلزکاری دورهٔ سلجوقی با استناد به منابع تاریخی و تحلیل محتوای این نقوش تزئینی است. بر این اساس سؤال اصلی پژوهش عبارت است از اینکه؛ دلیل استفاده بسیار یا ازدیاد نقوش حیوانی در تزئینات فلزکاری دوران سلجوقی چیست؟

پیشینه پژوهش

درخصوص هنر فلزکاری دوران سلجوقی، مطالعات بسیار و متنوعی صورت گرفته است. تنوع موضوعات خود نشان‌دهندهٔ غنای هنری این صنعت هنری در این دوران است. از جملهٔ این آثار می‌توان به موارد زیر اشاره کرد. حسینی (۲۰۱۷) در پژوهشی با عنوان «درآمدی بر شناخت مجسمه‌های سفالی جانورگونه ایران در سده‌های ۶ تا ۸ هجری» به دسته‌بندی ظروف براساس نوع جانوران پرداخته است (حسینی، ۱۳۹۶). باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی (۱۳۶۲) در مقاله‌ای به عنوان «بررسی هنر فلزکاری در دوران سلجوقی» سعی کرده جنبه‌های مختلف هنر فلزکاری این دوره را مطالعه کند. از دیگر منابع این دورهٔ می‌توان به کتاب «هنر سلجوقی و خوارزمی» نوشتهٔ کاتلی و هامبی (۱۳۷۶)، «شاهکارهای هنر ایران» نوشتهٔ پوپ (۱۳۸۷)، «هفت‌هزار سال فلزکاری در ایران» نوشتهٔ احسانی (۱۳۸۲)، فلزکاری اسلامی نوشتهٔ وارد (۱۳۸۴) و... اشاره کرد. در تمامی این منابع نویسندگان هنر فلزکاری دوران سلجوقی، نقوش تزئینی و شیوه‌ها و تکنیک‌های ساخت آنها و... را مورد بررسی قرار داده‌اند. پرداختن به دلایل افزایش استفاده و پذیرش نقوش تزئینی حیوانی در فلزکاری دوران سلجوقی از جمله موضوعاتی است که تاکنون در مطالعات فلزکاری دوران سلجوقی به آن پرداخته نشده است و نویسندگان در این پژوهش سعی در پرداختن به این موضوع را برای نخستین بار دارند.

روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی و براساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است. در این پژوهش با تکیه بر تحلیل محتوای نقوش تزئینی و مطالعه تطبیقی آن با محتوای منابع تاریخی، به سؤال پژوهش پاسخ داده خواهد شد. یافته‌های پژوهش ظروف فلزی موجود در موزهٔ رضاعباسی و موزه ملی ایران است.

نقوش حیوانی در هنر فلزکاری دوران اسلامی تا دورهٔ سلجوقی

ورود اسلام به ایران بسیاری از زیربناهای فرهنگی ایران را تحت تأثیر خود قرار داد و باعث شد بسیاری از مضامین هنری و نقش‌پردازی نقوش و حتی ماده به کار برده شده جهت استفاده تغییر نماید. ظروف نقره‌ای با تصویر حیوان و طیور یک دسته مهم از فلزکاری اسلامی بعد از دوره ساسانی را تشکیل می‌دهد. یکی از مشهورترین این حیوانات در صنعت ساسانی حیوان عجیب بالداری است شبیه سیمرغ که قسمتی شیر و قسمتی سگ و قسمتی پرنده بوده است (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۳۵). برنزکاری اوایل دوره اسلامی شامل ظروفیست از قبیل سینی، ابریق و آبخوری به شکل حیوان یا پرندگان (همان: ۱۳۶). مجموعه‌ای از ابریق‌های برنزی و مجموعه‌ای از آثار نفیس و زیبایی به شکل حیوان و پرندگان که در اوایل دوران اسلامی ساخته می‌شدند را باید به عنوان حلقه اتصال بین روش‌های ساسانی و ایران بعد از اسلام دانست (محمدحسن، ۱۳۷۷: ۲۵۴). در دوران خلافت عباسی می‌بایست کشور عراق با دارالخلافه‌اش بغداد مرکز صناعات فلزکاری و زرگری قرار گرفته بوده باشد و به تبع آن بدیهی است که تولیدات عراق بر پسند عمومی یا گزینش روز، رو به شرق و در مرحله نخست ایران، گرایش مستمری می‌داشته است. مثلاً آبدان‌هایی به ریخت غاز، گوزن، خروس برجای مانده و گاو کوهان‌داری با

گوساله‌اش به تاریخ مضبوط ۶۰۳ه.ق. وابسته به سنتی از فلزکاری هستند که نخستین مفرغ‌های دوران اسلامی‌اش از سرزمین‌های مرکزی قلمرو عباسیان به دست آمده‌اند (فریه، ۱۳۷۴: ۱۸۰). در دوره عباسی هنرمندان از به کار بردن فلزات قیمتی منع شدند، لذا بهترین فلزکاری‌ها با برنز در سرزمین‌های خراسان و ترکستان غربی انجام شد (دوری، ۱۳۶۳: ۵۰). در دوره جلال و شکوه خلافت بغداد باز علاقه به نقش پرندگان و جانوران تجدید شد. در کتاب‌های این دوره، ذکر اختراعات مکانیکی افسانه‌آمیز از طلا و جواهر به شکل جانوران وجود دارد، اما هیچ نمونه‌ای از آنها باقی نمانده است (پوپ، ۱۳۸۷: ۷۳).

در اوایل سده چهارم خلافت عباسی دچار تزلزل شدید اقتصادی شد. تجزیه سیاسی قلمرو موجب کاهش مالیات‌ها و درآمدهای جمع‌آوری شده از سرزمین‌های تابع و توأم با درماندگی شدید کشاورزی گردید تا جایی که کار به انحطاط اقتدار سیاسی و اقتصادی خلافت کشید و با سر برآوردن امیرانی در ایلات عصیان‌گر دولت عباسی و گردآمدن ثروت‌های کلان محلی در دستگاه‌های ایشان از جمله سامانیان در شمال شرق ایران تا ماوراءالنهر، تقریباً تمام منابع فلزات قیمتی در شرق دولت اسلامی را به انحصار خود درآوردند. مهاجرت پیشه‌وران و استادکاران عراقی در جریان این حادثه به این نواحی اجتناب‌ناپذیر گردید و بدین منوال بود که در قلمرو سامانیان (شمال شرق ایران) مفرغ‌کاری به اوج کمال رسید. از نیمه سده چهارم به بعد در این ناحیه صناعتی را شکوفا می‌یابیم که مشخص است به قریحه نوآوری آمیخته به جستجویی در پی شکل‌های ظریف و دل‌انگیز پرنده‌ای و جانوری است. ابریق‌ها و مشربه‌های ساخت عراق هنگامی که به شمال شرق ایران رسید به جای لوله، دارای سر و دهان جانوری یا منقاری پرنده‌سان گردید (فریه، ۱۳۷۴: ۱۸۰). آثار مفرغی از قدیمی‌ترین تا جدیدترین آنها، تأثیر کمابیش خیره‌کننده جهان جانوران را به ذهن متبادر می‌کنند و این خصلت ویژه هنر ایرانی است و به ویژه به دوره ساسانی باز می‌گردد. سنت ساسانی که عمیقاً ملی بود، در طرح‌های مفرغ از تیزبینی در طبیعت پشتیبانی می‌کرد تا سلیقه عموم را برآورده سازد و حتی هنگامی که جانوران مستقیماً نشان نداده‌اند، برخی از این جزئیات، این طرز فکر غالب را برملا می‌سازد، بدنه‌ها، گردن‌ها و لوله‌های ابریق برگرفته از شکل پرندگان است (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۸۸۶).

ابریق‌هایی که اندام آنها به اشکال عجیب و بی‌معنا و ایستایی درآمده و بر روی آنها نقش شیر دیده می‌شود به نوعی یادآور ستیز بی‌پایان بین شیران و نره‌گاوان، برگرفته از کهن‌ترین نماد ایرانی است که شاید نمادی از جابه‌جایی فصول باشد (همان : ۲۸۸۷).

طرح حیوانات در ظروف فلزی دوره سامانی به خودی خود و تا حد زیادی ساکن و بدون حرکت‌اند و این کاملاً متفاوت با دوره‌های بعد از جمله دوره سلجوقی است که در آن جانوران و حتی نقوش گیاهی با اشتیاق و حرارت از فعالیت‌های داخلی خود جان گرفته‌اند و سرشار از جنبش و حرکت‌اند (همان: ۳۱۶۹). در قرن سوم و چهارم ظروف فلزی را به سبک و سنتی که از قدیم در ایران رایج بود می‌ساختند. در بعضی از اشیای فلزی بر حسب سنت رایج زمان کهن، تمام یا قسمتی از ظرف را به شکل کله یا بدن جانوران در می‌آوردند. آنها بر این باور بودند که نوشیدن از ظرفی که به شکل جانوران نیرومند شناخته شده و یا بر بدنه آن نقش حیوان نقش بسته، سبب می‌شود که نیروی جانور به انسان منتقل شود (احسانی،۱۳۸۲: ۱۳۹). با به قدرت رسیدن حکومت‌های ایرانی (سامانیان و آل‌بویه) و همچنین نفوذ دولتمردان ایرانی در امور سیاسی، اجتماعی، فرهنگی- هنری جهان اسلام، شاهد انتزاعی‌تر شدن بسیاری از مضامین در نوعی ترکیب‌بندی جدید هستیم که از نظر بیان به گونه‌ای شگفت‌انگیز ظهور می‌یابند. نقوش نمادینی چون سیمرغ، حیوانات اساطیری و... از عالم واقع خارج شده و به گونه نوینی از انتزاعی‌گری دست می‌یابند (موسوی حجازی و دیگران، ۱۳۸۱: ۸۵). دوران آل‌بویه از دوران درخشان صنعت فلزکاری است. هنرمندان آل‌بویه نه تنها اعتقادات عباسیان را نادیده گرفتند بلکه با فلزکاران ساسانی کوس رقابت زدند (دوری، ۱۳۶۳: ۵۱). از سده‌های چهارم و پنجم/ دهم و یازدهم میلادی، ایالت شمال‌شرقی ایران به خاطر

بخورسوزهای جانورشکلی که با فلز می‌ساخت روی به کسب شهرت نهاده بود و شمار زیادی از نمونه‌های به دست آمده که با پیکره‌های مختلف شیر ساخته شده‌اند، نمایانگر شدت محبوبیت و رواج آنهاست. جثهٔ آنها چیزی کمتر از نیم‌متر طول و همان اندازه هم بلندی داشت. نگاهداری‌شان در کنار دست و به میان آوردن و مصرف کردنشان برای میهمان‌نوازی آسان بود (فریه، ۱۳۷۴: ۱۷۱). به طور کلی باید گفت هنر و صنعت اوایل اسلام، در تمام زمینه‌ها ادامه راه و اسلوب ساسانی بود و این هنر در زمان سلجوقیان کامل‌تر شد و در دوره ایلخانی تغییرات اساسی یافت (پاکیاری و دیگران، ۱۳۸۲: ۳۳).

هنر فلزکاری در دوران سلجوقی

سبک فلزکاری ویژه ایران اسلامی، برای اولین بار، در عصر سلجوقی به چشم می‌خورد (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲۱). فلزکاری این دوره نه تنها متأثر از هنر ساسانی بوده، بلکه از هنر فلزکاری سغدی (شمال رق خراسان) و صنایع چینی نیز بهره‌مند گشته است (فریه، ۱۳۷۴: ۱۷۸، محمدحسن، ۱۳۸۴: ۷۶). در خصوص مراکز ساخت آثار فلزی این دوره باید گفت، مراکز ساخت و تولید آثار فلزی، با توجه به گردهمایی استادکاران در شهرهای مشخص، به صورت مجزا در تاریخ ضبط شده است. در سده چهارم هجری بخارا به خاطر مفرغ‌کاری و روی‌گری، سمرقند و مرو برای مسگری، رابینجان و همدان برای قلع‌گری اعلا؛ و در سده پنجم هجری بیکند و شهر شرقی- یا شرق- (در ماوراءالنهر) برای مسگری و بلخ برای نقره‌کاری و در سده هفتم هجری هرات برای نقره- نشانی تزئینی بر مفرغ و برنج شهرت داشته‌اند (فریه، ۱۳۷۴: ۱۷۶). با توجه به شناسنامه‌های موجود، حجم قابل توجهی از آثار فلزی دوره سلجوقی در نیمه شرقی کشور به دست آمده‌اند. در واقع بسیاری از اطلاعات ما درباره آثار ایرانی بین قرن‌های سوم و ششم هجری قمری آثاری است که در خراسان، همدان، ری و سمرقند پیدا شده‌اند (محمدحسن، ۱۳۸۴: ۲۱۴). محصول اصلی فلزکاری شمال‌غرب ایران شمعدان‌های جرسی شکل و ظروف فلزی است که یادآور گوژکاری دوره‌های هخامنشی و ساسانی است (کاتلی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۰). از میان جوامع متعدد هنر فلزکاری سلجوقی، که آثار قابل توجهی از آن‌ها باقیمانده است، می‌توان به خراسان اشاره نمود. گل هفت برگ، در حکم نشان تجاری فلزکاران این ناحیه، بر روی این اشیا حک شده است (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۴۳). با توجه به گذشته درخشان فلزکاری شمال‌شرقی ایران و خراسان، حتی می‌توان گفت به احتمال قوی این مناطق دست‌کم به مدت هفتصد سال مرکز تولید ورق فلزی و اجرای گوژکاری استادانه بوده‌اند که خود ملاك معتبری است بر پیوستگی و استمرار هنری سنتی و ملی در صنایع فلزکاری این نواحی (فریه، ۱۳۷۴: ۱۷۷). از آنجا که بیشتر آثار فلزی موجود از دوره سلجوقی دارای کاربرد و از گروه وسایل مورد نیاز زندگی روزمره هستند، می‌توان اشیای فلزی مزین دوره سلجوقی را به گروه‌های اصلی؛ وسایل خانگی، ابزارعلمی و اشیای تزئینی تقسیم نمود.

وسایل خانگی

وسایل خانگی، شامل اشیایی است، که برای استفاده خانگی ساخته می‌شدند و بیشترین اشیای ساخته شده را به خود اختصاص می‌دهد. اشیای فلزی خانگی مزین شامل؛ وسایل روشنایی (چراغ‌ها، فانوس‌ها، پایه شمعدان‌ها و...) آیینه‌ها، انواع جعبه‌ها، ابریق‌ها، سینی‌ها و کاسه‌ها است (تصاویر شمارهٔ ۱).

تصاویر شماره ۱: وسایل خانگی فلزکاری سلجوقیان (راست؛ ابریق برنجی مرصع ۱۱۸۰-۱۲۱۰، موزه متروپولیتن، چپ؛ پایه چراغ مفرغی، قرن ۱۲، موزه ویکتوریا و آلبرت)

از میان آثار فلزکاری پرکار و مزین سلجوقی ابریق‌ها هستند که بیش از همه شاخص و نماینده این دوره محسوب می‌شوند. این ابریق‌ها به لحاظ فرمی ممکن است ساده و یا کثیرالاضلاع باشند. بیشتر فرم‌هایی که تاکنون مشاهده گشته دارای دسته و اگر دسته آن موجود نباشد شواهد و آثار آن در گذشته، بر بدنه ابریق وجود دارد و بعضی از آن ها دارای درپوش و برخی با سر شبیه پیه‌سوز و یا کله گاو دیده می‌شود. بر روی دسته آن‌ها ممکن است پرنده، گربه‌سان، میوه انار و یا برگی را نشانده باشند. معمولاً روی گردن آن‌ها شیرها و یا پرندگانی است، که از ویژگی‌های مکتب خراسان به شمار می‌رود. اغلب کوفتگری پرکاری دارند و بیشتر آن‌ها برنجی هستند مانند بسیاری از آثار فلزی سلجوقی بیشتر ابریق‌ها مزین به خط کوفی تزئینی و خط نسخ اولیه‌اند. شمعدان‌های سلجوقی نیز از موارد خاصی هستند که فرم آن مختصات فلزکاری این دوره را معرفی می‌کند؛ بدنه این شمعدان‌ها معمولاً یک مخروط ناقص است که ممکن است مقعر و یا حالت ستاره دوازده پر و یا کثیرالاضلاع باشد. اگرچه ممکن است تزئین بدنه شمعدان و ابریق سلجوقی تشابه فراوانی با یکدیگر داشته باشد، اما فرم و کارکرد کلی آن است که در نحوه این تزئینات مؤثر است ولی شکل معمول پلان دایره است، که در مقطع مخروطی می‌شود. ابداع این گونه شمعدان‌ها در دوره سلجوقی است اما تا دوره صفوی نیز ساخت آن ادامه می‌یابد (صالحی‌کاخکی، ۱۳۸۶). ساخت عودسوز به شکل پرنده یا حیوان، به ویژه شیر آشکارا نشان می‌دهد که این کالایی مجلل و شاهانه بوده است. گویی این‌ها را از روی مدل آبخوری‌هایی همانند شیر که به نام آکوامانیل شهرت دارد و همان زمان در غرب هم استفاده می‌شده الهام گرفته باشند (تالبوت رایس، ۱۳۷۵: ۸۰). این اشیای فلزی مشبک به شکل پرنده، گربه‌سانان، گنبدها و سایر احجام خاص هندسی در دو قرن پنجم و ششم هجری قمری در ایالت شمال‌شرقی ایران رواج یافت (فریه، ۱۳۷۴: ۱۷۱). آیینه از جمله کالاهای چینی بود که در مسیر تجارت زمینی وارد ایران گشت و در ایران سلجوقی به مقدار زیادی از آن ساخته شد و از ایران به نقاط مختلف از جمله مصر صادر گردید. در پشت آن‌ها شکل ابوالهول، صور فلکی، حاشیه‌ای با شکل حیوانات و مناظر شکار و در اطراف آن کتابت به خط کوفی نقش گردیده است (صالحی‌کاخکی، ۱۳۸۶). سینی‌های این دوره از جمله اشیای مسطحی

هستند که دارای بستر مناسب برای تزئین هستند. اکثر سینی‌های مشاهده شده دارای فرم مستطیل و یا مربع‌اند که از صفحه فلزی به جنس برنج یا مفرغ و با چکش‌کاری ساخته شده و به کمک قلم زنی و یا حکاکی تزئین شده‌اند. دیگ یا دلو، همان ظرف‌های بزرگ و حجیمی‌اند که برای گرم کردن آب در حمام و یا آشپزخانه استفاده می‌شدند و همچون سایر آثار، دارای بدنه ریخته‌گری شده و تزئینات متداول زمان (مرصع‌کاری، حکاکی، قلم‌زنی، سیاه قلم) است.

ابزار علمی

ابزار علمی مزین که بسته به نوع استفاده در دوره سلجوقی با انواع مختلف فلزات ساخته می‌شد شامل سه دسته زیر است؛ ابزار نگارش مانند مرکبدان‌ها؛ ابزار طب؛ و شیمی مانند هاون‌ها. هاون‌های سنگین برنزی که گرداگرد لبه آنها با کتیبه کوفی و یا نسخ تزئین شده‌اند با برآمدگی اشک مانندی بر بدنه اکثرشان مشاهده می‌گردد و گاهی دارای دسته و یا سر یک گاواند. تکنیک ساخت آن نیز مانند بسیاری دیگر از آثار این دوره، بدنه به شیوه ریخته‌گری و تزئینات؛ قلم‌زنی، حکاکی، مرصع‌کاری و سیاه‌قلم است. مرکبدان‌های این دوره ظرف‌های مدور کوچکی هستند که سرپوش به شکل مخروط دارند. فرم آن‌ها شبیه برج مقبره‌هایی است که در دوره سلجوقی ساخته شده‌اند؛ این برج مقبره‌ها شبیه خیمه‌های مخروطی شکل (یورت) ترکان قفقاز (مسکن اولیه سلجوقیان) است (تالبوت رایس، ۱۳۷۵: ۶۸، تصاویر شماره ۲).

تصاویر شمارهٔ ۲: ابزار علمی دوران سلجوقی (راست؛ هاون برنجی مرصع، قرن ۱۲-۱۳م.، موزه متروپولیتن، چپ؛ دوات برنجی مرصع، قرن ۱۳م.، موزه متروپولیتن)

اشیای تزئینی

در این دوران، زیورآلاتی از جنس نقره و طلا دیده می‌شود، که به صورت گوشواره، دستبند و یا گردن‌آویز به شکل جعبه دعا است. از آنجایی که در شرع مبین اسلام استفاده از ظروف طلا و نقره منع گردیده است. هنرمندان سعی داشتند با ساخت اشیایی از قبیل جای دعایی، جای قرآنی و زیورآلات هنر خود را عرضه کنند که هم سنت و رسوم قدیمی را حفظ کرده و هم از قواعد و قوانین دین و

مذهب سرپیچی نکرده باشند و در عین حال یک هنر کامل اسلامی ارائه نموده باشند (آیت‌الله‌زاده شیرازی، ۱۳۶۲: ۷۰). زیورآلات نقره را بیشتر به تکنیک قلم‌زنی و حکاکی تزئین نموده‌اند و در زیورآلات طلا تکنیک ملیله را با کیفیت بسیار بالا به کار برده‌اند. نقوش مورداستفاده نیز مانند سایر آثار فلزی آن دوره از کتیبه و نقش پرنده به عنوان عناصر تزئینی استفاده نموده‌اند (تصاویر شمارهٔ ۳).

تصاویر شمارهٔ ۳: زیورآلات دوران سلجوقی (راست؛ دستبند طلا، ملیله‌کاری، قرن ۱۱م.، موزه متروپولیتن، چپ؛ حرزدان نقره، قرن ۱۱ م.، موزهٔ لس‌آنجلس)

فلز رایج و غالب در آثار دوره سلجوقی اغلب از آلیاژ مس است؛ مفرغ (برنز)، برنج و در موارد کم نقره و آلیاژهای خاص که عمومیت نداشتند و سپس توسط فلزات گران بهاتر مرصع‌کاری می‌شده‌اند، در میان آثار مشاهده می‌شود. دلیل رواج مس را می‌توان اولاً در فراوانی معادن مس در نقاط مختلف ایران از جمله خراسان، کرمان، اصفهان، زابلستان و سهولت استفاده و در دسترس بودن آن دانست و دلیل دوم را منع شرعی استفاده از طلا و نقره در اشیا برشمرد. تکنیک‌های رایج در ساخت آثار فلزی دوره سلجوقی عبارتند از؛ دوات‌گری یا چکش‌کاری، ریخته‌گری و تکنیک‌های رایج در تزئین آثار فلزی دوره سلجوقی عبارتند از؛ مشبک‌کاری، حکاکی (کنده‌کاری) و قلم‌زنی، برجسته‌کاری (منبت‌کاری، جنده‌کاری، گوژکاری)، کوفت‌گری، سیاه‌قلم.

نقوش تزئینی در فلزکاری دورهٔ سلجوقی

نقوش تزئینی آثار فلزی این دوره را به طورکلی می‌توان به دو دسته نقوش اصلی و فرعی تقسیم نمود. نقوش اصلی در مرکز توجه هستند و کلیت فرم را تحت پوشش قرار می‌دهند، نقوش فرعی و به عنوان پرکننده فضای خالی مابین نقش اصلی کاربرد داشته‌اند (نقوش هندسی، واگیره‌های گیاهی، و کادرها). نقوش اصلی شامل: نقوش حیوانی، نقوش انسانی و کتیبه‌ها است. طرح‌های گیاهی این دوره عبارت است از انواع نگاره‌های گیاهی (تاك، نخل، برگ کنگر، با ساقه و برگ و گاهی گل) که این خطوط گردان و متوازی و متقارن به صورت درهم پیچیده و درهم رفته مشاهده می‌شود. از مهم‌ترین نقش‌های گیاهی در آن روزگار برگ مو و گیاه برگ کنگری است (محمدحسن، ۱۳۳۶: ۲۴۰). درخصوص استفاده از نقوش انسانی باید گفت، هنرمندان ایرانی از قرن ششم هجری قمری به استفاده از نقش‌های توضیحی دارای تصویر آدمی برای ایجاد دورنما یا شرح افسانه‌ها روی آورده‌اند (همان: ۲۴۲). بیشتر این

نقش‌های آدمی در تزئینات برگرفته از زندگی دربار بوده است و از آنجایی که ظروف فلزی پرنقش نیز به سفارش امرا و اشراف ساخته می‌شدند نقش انسان بر آن ها نیز به شکل تشریفاتی و در صحنه‌های خاص و قراردادی دیده می‌شود. بیشتر این نقوش روایی هستند و آدم‌های کوتاه قد عمامه‌دار، با شالی به کمر را نشان می‌دهند (ایروین، ۱۳۸۹: ۳۰۷). این نقوش آدمی برای شرح افسانه‌ها، صورفلکی، صحنه‌های شکار، تشریفات، ورزش، نوازندگی، رامشگری، جنگ و زندگی روزمره به کار رفته و زندگی فردی و شخصی را کمتر تصویر کرده‌اند (توحیدی، ۱۳۸۶: ۵۸-۵۱، گرابار، ۱۳۷۹: ۶۰۸-۶۰۷). تزئینی‌ترین شیوه خط کوفی اسلامی که از جمله مهم‌ترین و کامل‌ترین و زیباترین نوع خط تزئینی است، کتیبه‌های خط با تزئینات انسانی و حیوانی است، که در آنها انتهای حروف به جای اشکال نباتی به صورت انسان یا حیوان و یا پرنده درآمده است؛ این شیوه خوشنویسی مخصوص فلزات دوره سلجوقی در قرن پنجم و ششم هجری قمری است (توحیدی، ۱۳۸۶: ۵۸-۵۱).

نقوش حیوانی

بیشتر حیوانات و پرندگانی که هنرمندان در تزئیناتشان استفاده می‌کردند عبارت‌اند از شیر، ببر، آهو، خرگوش، طاووس، مرغابی، اسب، باز و پرندهای که از منقارش شاخ گیاهی به شیوه ساسانی بیرون آمده است. آثار فلزی ساخته شده به صورت حیوان یا پرنده دارای حال و هوای ساسانی است و بیشتر آن ها به آغاز روزگار اسلامی منسوب است (پوپ و اکرمن، ۱۳۸۷: ۲۴۷۱). در برخی مانند خرگوش‌هایی که با گوش‌های بلندتر از معمول ترسیم شده‌اند و ردیف حیوانات چهارپا نوآوری‌هایی دیده می‌شود (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۱۳). نشانه مخصوص فلزکاران سلجوقی شاهینی است، که بر روی طعمه‌اش، پرنده کوچکتری نشسته و منقار خود را در بدنش فرو کرده است (احسانی، ۱۳۸۶: ۱۴۷). بعضی از پرندگان و جانوران نیز مانند خروس، طاووس، عقاب، شیر و گراز نیز به عنوان عناصر نمادین یا خوش‌یمنی مورد توجه بوده‌اند (ویلسون، ۱۳۹۰: ۱۴۵). در برخی از ظروف، براساس سنت رایج از زمان کهن تمام یا قسمتی از ظرف را به شکل کله یا بدن جانوران می‌ساختند (احسانی، ۱۳۸۶: ۱۳۷). در این دوره بخورسوزهای فلزی جانوردیسی که اکثراً به شکل شیر ساخته می‌شدند نیز رواج دارد (تالبوت رایس، ۱۳۷۵: ۸۰). جواهرسازی هم در این دوره رونق فراوان داشته است و اغلب آنها را به شکل حیوانات و پرندگان ساخته‌اند چرا که عشق و علاقه به ترسیم حیوانات، یکی از ویژگی‌های هنری این دوره محسوب می شود (نوروزی‌طلب و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۲۴-۱۱۵) و اغلب آنها جهت بزرگان و امیران ساخته می‌شد (رازانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۷).

از جمله نقوشی از حیوانات واقعی که بر فلز نقش بسته‌اند شامل: شیر، گربه، روباه، اسب، خرگوش، سگ، طوطی، طاووس، خروس، ماهی و خرچنگ می‌شود. در این دوره، ظهور نقش مایه‌های عمومی دو حیوان قرینه که در دو طرف و یا رو به روی درختی ظاهر شده‌اند، بازتابی از یک طرح باستانی شرقی است (اتینگهاوزن، ۱۳۷۶: ۳۲-۳۰). از جمله نقوش حیوانات ترکیبی اسطوره‌ای منقوش بر آثار فلزی سلجوقی می‌توان به مواردی چون؛ اسب دو بال، اسفنکس (ابوالهول) و گریفین اشاره کرد (محمدحسن، ۱۳۷۷: ۲۱۴؛ ایروین، ۱۳۸۹: ۲۹۳؛ دادور و مبینی، ۱۳۸۸: ۷۶). بخوردان‌ها، ابریق‌ها و سایر ادوات فلزی از قبیل برگ و زین اسب تماماً مزین به اشکال حیوانات و پرندگان است (آیت‌اللهزاده شیرازی،۱۳۶۲: ۱۷۰). علاوه بر بخوردان‌ها و سایر ظروف، اشکال و مجسمه‌های این حیوانات کوچک بالای چترهای امرا و دسته‌های ظروف و فانوس‌ها نیز به کار می‌رفت (محمدحسن،۱۳۷۷: ۲۵۷، تصاویر شمارهٔ ۴).

الف) راست؛ ابوالهول متقارن، وسط؛ شیردال‌های متقارن، چپ؛ نمای کامل کاسه کتیبه‌دار

ب) خرگوش‌های بالدار بر بدنهٔ مرکبدان

ج) نقوش حیوانی (شیر، خرچنگ و ...) بر بدنهٔ مشربه برنجی

تصاویر شمارهٔ ۴: نمونه‌هایی از تزئینات نقوش حیوانی فلزکاری دوران سلجوقی (خضری، ۱۴۰۳)

یافته‌های پژوهش

مطالعه نقوش حیوانی ظروف فلزی موجود در موزه ملی ایران و موزه رضاعباسی

در این بخش از پژوهش با اتکا به مطالعات میدانی، ابتدا آثار فلزی موجود در موزه ملی ایران و موزه رضا عباسی گردآوری و پس از آن ضمن بررسی جنس، شیوهٔ ساخت و تزئین، نقوش تزئینی آنها مورد مطالعه قرار گرفته است؛

به لحاظ جنس، بیشتر این ظروف فلزی از جنس مفرغ[۱] و برنج[۲] ساخته شده‌اند. برای ساخت آنان از تکنیک‌های تزئینی چون کنده‌کاری[۳]، قلمزنی، حکاکی، مشبک‌کاری[٤] و گوژکاری استفاده شده است. بخش دیگری از آثار فلزی مورد مطالعه به روش برجسته‌کاری چکشی و نقش برجسته قالبی تهیه شده است[٥].

نقوش حیوانی نمونه‌های مورد مطالعه

در این بخش از پژوهش، نقوش حیوانی یافته‌های پژوهش استخراج و معانی اساطیری آن با استناد بر محتوای کتب و پژوهش‌های منتشر شده، ارائه می‌گردد:

شیر: این حیوان در باورهای قومی و اساطیری، سمبل قدرت و سلطنت، برابری با قدرت خورشید، نماینده کامل خورشید و پادشاه (جابز، ۱۳۷۰: ۷۷-۷۶).

پلنگ: این حیوان در باورهای قومی و اساطیری، جانوری که قهرمان اساطیری از وی زاده می‌شود، سمبل روز قیامت و بازگشت به حیات، نشانه نجابت خانوادگی، جنگجو دلاور و نیرومند، نفس معطرش اغوا کننده انسان، گاوها و رمه‌ها است (همان: ۳۱، تصاویر شمارهٔ ۵).

گاو: این حیوان در باورهای قومی و اساطیری، حیوان منتسب به روح غلات، علامت خورشید، موثر در کشت و کار، برابر مقام ثور در آسمان، مبین ارزش مادی، زرگواری دلیری و شجاعت است (همان: ۱۰۹، تصویر شمارهٔ ۶).

---

۱. مفرغ آلیاژی است که از ترکیب دو فلز مس و قلع به وجود می‌آید. البته لازم به ذکر است که آلیاژهای مس + ارسنیک، مس + سرب ، مس + نقره را نیز مفرغ می‌گویند (توحیدی، ۱۳۸۶: ۸-۷).

۲. آلیاژی که از ترکیب مس و روی به دست می‌آید (همان: ۹).

۳. شیوه دیگر تزئین آثار فلزی دوره سلجوقیان روش ایجاد نقش به صورت کنده‌کاری است. در این روش به کمک ابزار و قلم‌های فولادی با وارد کردن ضربه‌های چکش پوسته‌ای از سطح ظرف یا شئ را جدا کرده و بین زمینه و نقش اختلاف سطح ایجاد می‌کنند. معمولاً این نوع اشیا دارای ضخامت کافی بوده و به دو طریق ریخته‌گری در قالب برای اشیای برنزی و یا ساخت از ورقه‌های ضخیم مسی تهیه می‌شوند. اشکال مختلفی که برای تزئین این شیوه از اشیا و آثار فلزی مورد استفاده قرار می‌گیرند، عبارتند از نقوش انسانی، نقوش ترکیبی انسان با طرح نمادین فرشتگان، نقوش حیوانات، شاخ و برگ درختان با پیچ‌های اسلیمی و نوشته‌های کوفی تزئینی که در نقطه عطف تزئینات شئ قرار می‌گیرد (توحیدی، ۱۳۸۶: ۵۹).

٤. در شیوه مشبک‌کاری بسیار از اشیا دارای کاربردی نظیر عودسوز، شمعدان، پایه شمعدان اسفندسوز، بخورسوز، آتشدان پیکره‌های تزئینی دارند که به شیوه قالبی و ریخته‌گری ساخته شده و بر بدنه آن‌ها که دارای ضخامت و استحکام کافی برای تراشکاری و نقش‌اندازی است طرح‌های اسلیمی و کتیبه‌های کوفی دیده می‌شود. برای نمونه به بخوردان برنزی به شکل مجسمه شیر که بدن حیوان با طرح‌های شبدری و اسلیمی و نوشته‌های کوفی تزئین یافته اشاره می‌گردد. در این اثر ترکیب طرح‌های اسلیمی با فضای مشبک وخطوط کنده و زیبائی کتیبه آن مهارت و استادی فلزکاران این دوره را به خوبی نشان می‌دهد (توحیدی، ۱۳۸۶: ۵۹).

۵. در روش برجسته‌کاری چکشی به اشیا ساخته شده از مس و نقره و ورقه‌های نازک برنج حجم داده می‌شود و به تقلید از سنت‌های گذشته برجستگی‌های شیاری و حجم‌های منشوری ساخته می‌شوند در حالی که در روش ایجاد نقش برجسته قالبی به طریق ریخته‌گری با توجه به نقش منفی کنده شده در قالب می‌توان اشیای مکرر و بسیار زیبا را تهیه نمود. کتیبه‌ها و نوشته‌های کوفی در این شیوه که در نهایت مهارت و دقت اجرا می‌شوند در تزئین این آثار نقش عمده‌ای دارد.

تصاویر شماره ۵: راست: عودسوز برنزی، مشبک‌کاری (موزه ملی)- چپ: عودسوز مفرغین، مشبک‌کاری (موزه رضاعباسی)

تصویر شمارۀ ٦: هاون آهنی، محل اکتشاف : خراسان، قرون ٦ یا ۷ ه.ق. ارتفاع ۵/۱۵، قطر دهانه ١٦ (موزه رضاعباسی).

شیر دال: در اندیشه‌های اساطیری این حیوان نماد قدرت، خردورزی، مظهر پادشاه، سعادت و خوشبختی، نگهبانی و محافظت از سرزمین، خزاین و گنجینه‌ها و درخت زندگی (انصاری، ۱۳۸۷: ۱۰۵، تصاویر شمارۀ ۷).

تصاویر شماره ۷: طشک برنجی، محل اکتشاف بیرجند، قرن ۶ه.ق. (موزه ملی)

آینه برنزی با نقش حیوانی اسفنکس

نمونه دیگر آینه مفرغی مدوری با تصویر قرینه اسفنکس و دارای کتیبه‌ای در حاشیه است. این اثر کار هنرمندان خراسانی است. متن کتیبه: العزو البقاء و الدوله و البها و الرافعه و الثناء و الغبطه و العلا و الملک و النما و القدره الا للصاحبه ابداً . بر پشت آن نقوش طلسم و جادو با انسان وحیوان برای دفع ارواح و کلمه اهربوا (بگریزید) دیده می‌شود (توحیدی، ۱۳۸۶: ۶۲). سینی برنزی به شکل مستطیل نیز دارای نقوش تزئینی از جمله کتبه نسخ (دورتا دور لبه با مضمون؛ العز والاقبال و الدوواله و الکرامه ....)، نقوش هندسی (کادر مستطیل شکل)، گل ۸ پر یا خورشید و نقوش حیوانی است. بر هر دو ظرف فلزی مورد مطالعه (آیه و سینی) نقش حیوانی اسفنکس اجرا شده است. در اندیشه‌های اساطیری، اسفنکس، نشان فره ایزدی، نیروی نویدبخش فراوانی، برکت بهار، دوری از رکورد و سرمای زمستان، کاربرد نجومی است (عابدوست و همکاران، ۱۳۸۸: ۹۰، تصاویر شمارهٔ ۹).

تصاویر شماره ۹: راست: آینه برنزی، قرون ۵ و ٦ه.ق. محل کشف نامعلوم (موزه ملی)- چپ: سینی برنزی، قرن ۵ و ٦ه.ق. (موزه ملی)

خرگوش: در باورهای قومی و اساطیری، حیوان مقدس ماه، در ادبیات عامیانه خرگوش و خدای دنیای اسفل یکی هستند، فردی که زندگی آرام و دور از هیاهو دارد، نجابت خانوادگی و نشانه جنس مونث است (جابز، ۱۳۷۰: ۴۹، تصاویر شمارهٔ ۱۰-ب).

کبوتر: در باورهای قومی و اساطیری، پرنده‌ای آسمانی، امین و وافی به عهد (تصاویر شمارهٔ ۱۰- الف).

طوطی: در اندیشه‌های اساطیری این پرنده، به معنای سمبلیک پیام‌آور (همان: ۸۰) و یا نماد سالکان و اهل طریقت (صباغ‌پور و همکاران ، ۱۳۸۹: ۴۵، تصاویر شمارهٔ ۱۱).

تصویر شماره ۱۰: الف: عودسوز مفرغی مشبک، قرن ۵ ه.ق (موزه رضاعباسی)- ب: پایه منقل (موزه ملی)

تصویر شماره ۱۱ : راست: بخوردان برنزی مشبک، سده ٦ ه.ق. (موزه ملی)- چپ: عودسوز مفرغی مشبک، قرن ۵ ه.ق. (موزه رضاعباسی)

شانه‌به‌سر: در اندیشه‌های اساطیری این پرنده نشانه رقیق‌القلبی، نشانه پاکدامنی وفضیلت است (جابز، ۱۳۷۰: ۷۰، تصاویر شمارۀ ۱۲).

تصاویر شماره ۱۲: راست درپوش مفرغی مشبک، قرن ۵ یا ٦ ه.ق. (موزه رضاعباسی)- چپ: پیه‌سوز مفرغی، خراسان، قرن ٥ه.ق. (موزه رضاعباسی)

طاووس: در اندیشه‌های اساطیری و قومی این پرنده نماد فناناپذیری و نشانه حاصخیزی (همان: ۹۰، تصاویر شمارهٔ ۱۳).

تصاویر شماره ۱۳: ابریق برنجی- سده ٦ یا ۷ ه.ق. (موزه رضاعباسی)

اردک: در باورهای قومی و اساطیری این پرنده علامت فرد کاردان با منابع مالی فراوان- دنیاپرستی است (همان: ۱۴، تصاویر شمارهٔ ۱۴).

تصاویر شماره ١٤: لگن نقره زراندود، سده ٦ ه.ق. (موزه رضاعباسی)

بحث (سنت قبیله‌ای سلجوقیان و بستر هنر ساسانی در ایران)

ترکان بیابان‌گرد که در مرغزارها زندگی می‌کردند و گذران معیشت خانوادگی آنها در ارتباط با طبیعت شکل می‌یافت، جاندران موجود در طبیعت برای آنها مفهوم و نمادی مقدس می‌یافت. به همین خاطر با نگاه به محتوای کتب تاریخی متوجه می‌شویم که بزرگترین واقعه تاریخ این استپ‌ها پیدایش هنر ساختن مجسمه‌های کوچک حیوانات و ترسیم شکل جانداران است که به تدریج ظرافتی مخصوص و سبکی متمایز یافته است (گروسه، ۱۳۶۸: ۲۸). آنها انتهای تیرک‌های چادر و خیمه را به شکل گوزن می‌ساختند. در این زمان الواح و پلاک‌ها با نقوشی از جمله نزاع اسب‌ها با هم، جنگ اسب‌ها یا گوزنان با پلنگان، خرسان یا حیوانات عجیب و غریب خیالی ترسیم

شده است. همچنین دستهٔ تیرک‌ها و میله‌ها به شکل گوزن و آهو ساخته شده‌اند (همان: ۶۳). شکار و تیراندازی از تفریحات اصلی سلجوقیان و ملازمین نظامی آنها بود. در منابع به شکار آهو، گورخر، یوزپلنگ، سگ شکاری، کبوتر و شیر اشاره شده است. برخی سلاطین هم علاقه بسیاری به شکار یوزپلنگ و قوش داشتند (لمبتون، ۱۳۸۶: ۲۵۷-۲۵۶). افزون بر این موارد باید به تقویم حیوانی ترکان نیز اشاره کرد. این تقویم براساس دوازده حیوان بود؛ ۱- موش؛ ۲- گاو؛ ۳- پلنگ؛ ۴- خرگوش۵؛ - نهنگ؛ ۶- مار؛ ۷- اسب؛ ۸- گوسفند؛ ۹- میمون؛ ۱۰- مرغ؛ ۱۱- سگ؛ ۱۲- خوک. هرکدام از این سال‌ها به باور ترکان معنا و مفهوم خاصی داشت: موش (آرامش)، گاو (جنگ و آشوب)، پلنگ (نیکی و بدی باهم)، خرگوش (بدبختی)، نهنگ یا تمساح (فراوانی و ارزانی. زیادی باران)، مار (پیروزی)، اسب (متوسط)، گوسفند (برکت و فراوانی)، میمون (بی‌برکت)، مرغ (دشواری)، سگ (کم شدن فلاکت و سختی روزگار)، خوک (بی‌اثر) (کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۱۷). از جمله تأثیرات بیانگردی ترکان سلجوقی، ایجاد حس حرکت در تزئین نقوش حیوانی است. در این دوره حس حرکت و جنب‌وجوش در بین جانوران این دوره فراوان دیده می‌شود. جانوران هماهنگ به دنبال یکدیگر قرار گرفته‌اند و بدن آنها کشیده‌تر از اجرای‌های پیشین شده است (پوپ و اکرمن، ۱۳۸۷: ۳۱۷۱). علاوه بر این، به عقیدهٔ پژوهشگران، ساخت مقبره‌های نوک‌تیز برگرفته از چادرهای نوک‌تیز این قبایل ترک و رنگ آبی کاشی‌ها، به نوعی برگرفته از رنگ آبی نوعی قناری است که در صحاری شنی محل سکونت این مردمان وجود داشته است (هیل، ۱۳۷۵: ۲۲).

به عقیدهٔ پژوهشگران، سلجوقیان آرایه‌ها اختصاصی جدیدی به هراه نیاوردند اما وضع هنری موجود را پذیرفتند و طراحان و صنعتگران را در قلمرو جدیدشان به کار گرفتند (پوپ، ۱۳۸۷: ۳۱۶۹). فلزکاری در دوران سلجوقی همان ابهت و جلالی را که از ممیزات آثار صنعتی و فلزکاری دوران ساسانی بوده و با ذوق و طبیعت خود سلاجقه همخوانی داشت، را دارا بود (محمدحسن، ۱۳۷۷: ۲۵۷). هنرمندان سلجوقی بیشتر از تصاویر و صحنه‌هایی استفاده می‌کردند که اصل ساسانی دارند و مدت‌ها بر روی ظروف تداوم داشته و تا قرن ششم هجری متداول بوده است (حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۸۷). برای نمونه قاعده ساسانیِ قرار دادن یک جانور در قاب بندِ گرد هنوز پابرجاست و افریزهای تزئینی ممتد با نقوش جانوران بیش از پیش اهمیت یافته است (پوپ و دیگران، ۱۳۸۷: ۳۱۸۰). در دورهٔ ساسانی از نقوش جانوری جهت تزئین ظروف فلزی بسیار استفاده شده است. این نقوش را می‌توان از دو جنبهٔ طبیعت‌گرایی و نمادگرایی مورد مطالعه و بررسی قرار داد. از جمله این نقوش؛ سگ، مار، گاو، شیر، گرگ، اسب، خرس، قوچ، پلنگ، گوسفند، کژدم، گراز، بز، فیل، خرگوش، شتر و ماهی، پرندگانی چون؛ طاووس، مرغابی، شاهین، ماکیان، خروس، درنا، حیوانات اساطیری چون؛ اسب بالدار، گاو بالدار، سیمرغ، ایزد بالدار، تنه حیوان ، سرآدمی، تنه حیوان، سر مرغ و... (خالدیان، ۱۳۸۷: ۲۱). تمامی این طرح‌ها و نقش‌ها نه تنها برداشتی صادقانه از طبیعت متنوع ایران بودند، بلکه مذهب، ادبیات، آداب و رسوم و سنن مردم ایران نیز به آفرینش جنبه‌های رازآمیز آنها کمک کرده است (همان: ۲۲). افزون بر این در دورهٔ سلجوقی، خراسان در زمینه فلزکاری مقام ممتازی را دارا بود. شاید علت این تقدم آن است که خراسان در دوره سامانیان (۳۸۹-۲۶۱ ه.ق.) بزرگترین مرکز تهیه و ساخت ظروف برنزی و تزئین آنها به صور و اشکال مطابق با روش ایران قدیم یا روش ساسانی بوده است (رازانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۷-۵۶). اغلب اشیا و آثار دوره سلجوقی براساس قالب‌ها و الگوهای سنتی ساخته شده‌اند، از جمله آنها بخوردان‌های خاتم‌کاری و مشبک‌کاری‌شده‌ای است که اغلب به شکل حیواناتی همچون پرنده و شیر ساخته شده‌اند (نوروزی‌طلب و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۱۵).

نتیجه‌گیری

همانگونه که پیش از این مطرح گردید، اجرای نقوش تزئینی بر آثار هنری، هم از جنبه طبیعت‌گرایی این نقوش و هم از زاویهٔ نگاه اساطیری قابل بررسی است. ترکان سلجوقی از جملهٔ اقوامی بودند که پیش از ورود به سرزمین ایران به واسطهٔ زندگی بیابان‌گردی، در ارتباط مستقیم با طبیعت و عناصر آن بوده‌اند. این ارتباط به اندازه‌ای بوده است که استفاده حیوانات از مرحلهٔ شکار و استفاده معیشتی فراتر و در امور ماورائی و اساطیری و تقویم آنان نفوذ کرده است. بنابراین می‌توان گفت طبیعت و بسیاری از جاندران آن نقشی بسیار مهم در زندگی روزمره و اندیشهٔ اساطیری ترکان سلجوقی داشته‌اند. افزون بر این با مطالعهٔ سیر هنری نقوش تزئینی در سرزمین ایران مشخص می‌گردد استفاده از نقوش حیوانی از پیش آمدن اسلام به ایران امری شایع و حیوانات (همانند آنچه در خصوص ترکان سلجوقی به آن پرداخته شد)، نقشی مهم در زندگی و افکار اساطیری مردمان و پادشاهان این دیار داشته است. آمدن اسلام، اگرچه بسیاری از مفاهیم اساطیری را تحت تأثیر مستقیم خود قرار داد اما در برخی از دوران‌های تاریخی، روحیهٔ بکارگیری نقوش حیوانی در تزئینات هنری مربوط به زندگی روزمره و درباری از سوی امرا و خلفا همچنان پابرجا و دنبال می‌شد. از جملهٔ این دوران‌ها، دورهٔ سلجوقی در ایران بود. آنان با وجود سبقهٔ بیابانگردی و سنت‌های قبیله‌ای حاکم بر زندگی خود، ارتباط مستقیم با حیوانات در سطوح مختلف معیشتی و ماورائی داشتند. ورود آنان به سرزمین ایران با توجه به آنچه که در خصوص اهمیت حیوانات در معیشت و اندیشه-های اساطیری ایران‌زمین بود، بستری مناسب را برای پیوند اندیشه‌های قبیله‌ای و سنتی در موطن جدید سلجوقیان را فراهم آورد. نتیجه آن شد که در دوران سلجوقی، بیشترین استفاده از نقوش حیوانی در تزئینات هنری این دوران به ویژه فلزکاری روی داده است. به نظر می‌رسد در این دوران انتخابی آگاهانه در خصوص گزینش نوع پرندگان و کاربری ظروف وجود داشته است. برای نمونه، اردک را که نمادی از دنیاپرستی است بر روی لگن نقره‌ای، با نگاهی دنیوی و نقش دیگر پرندگان از جمله طاووس، طوطی و... را که پیام آور سلامتی و تندرستی بودند، بر روی ظروفی چون عودسوزها به کار برده‌اند.

کتاب‌نامه

اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۷٦)، هنر ایران در دورهٔ سلجوقی، ترجمه؛ یعقوب آژند، تهران، کیهان فرهنگی.

احسانی، محمدتقی (۱۳۸۲)، هفت‌هزار سال هنر فلزکاری در ایران. تهران، انتشارات علمی فرهنگی.

اشپولر، برتولد (۱۳٦۹)، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمهٔ مریم میراحمدی، جلد دوم، تهران، علمی و فرهنگی.

انصاری، جمال (۱۳۸۷)، نمادشناسی گریفین و سیر تحولات فرمی آن در هنر پیش از اسلام. کتاب ماه و هنر، شماره ۱۱۸، ۹۸-۱۰۵.

ایروین، روبرت (۱۳۸۹)، هنر اسلامی، ترجمهٔ رویا آزادفر، تهران، سوره مهر.

آیت‌اللهزاده شیرزادی، باقر (۱۳٦۲)، بررسی هنر فلزکاری در دوران سلجوقی. فصلنامه هنر، تهران، ۱٦٤-۱۷۹.

پاکیاری، سارا؛ آیت‌اللهی، حبیب‌الله (۱۳۸۲)، فلزکاری از مکتب خراسان تا عصر مغول، مجله هنرهای تجسمی، شماره ۲۰، ۱۳۸-۱٤۸.

پوپ، آرتوراپهام (۱۳۸۷)، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه: پرویز ناتل خانلری، تهران: علمی فرهنگی.

پوپ، آرتوراپهام؛ آکرمن، فیلیس (۱۳۸۷)، سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ترجمه: نجف دریابندی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

تالبوت‌رایس، دیوید (۱۳۷۵)، هنر اسلامی، ترجمه: ماه‌ملک بهار، تهران: علمی و فرهنگی.

توحیدی، فائق (۱۳۸٦)، مبانی هنرهای فلزکاری، نگارگری و...، تهران: انتشارات سمیرا.
جابز، گرترود (۱۳۷۰)، سمبلها (کتاب اول، حیوانات). ترجمه: محمدرضا بقاپور، چاپ اول، تهران: مترجم.
حاتم، غلامعلی (۱۳۸۸)، هنر و تمدن اسلامی ۲، تهران: دانشگاه پیام‌نور.
حمزه‌لو، منوچهر (۱۳۸۱)، نقوش ظروف سفالی در ایران دوره سلجوقی، کتاب ماه و هنر، تهران، ۸٦-۸۹.
حسینی، هاشم (۱۳۹٦)، درآمدی بر شناخت مجسمه‌های سفالی جانورسان ایران در سده‌های ٦ تا ۸ هجری، مطالعات تطبیقی هنر، ۷(۱۳)، ٦۲-٤۷.
خضری، محمدمحسن (۱٤۰۳)، تنوع بازنمایی جانوری بر ظروف فلزی خراسان در هنر سلجوقی، فصلنامه هنرهای صناعی خراسان بزرگ، ۲(۵)، ۱٤۲-۱۱۹.
خالدیان، سجاد (۱۳۸۷)، تأثیر هنرساسانی بر سفال دوره اسلامی، مجله باستان‌پژوه، سال دهم، شماره ۱٦، ۱۹-۲۹.
دادور، ابوالقاسم؛ مبینی، مهتاب (۱۳۸۸)، جانوران ترکیبی در هنر ایران باستان، چاپ اول، تهران: دانشگاه الزهرا.
دوری، کارل، جی (۱۳٦۳)، هنر اسلامی، ترجمه: رضا بصیری. تهران: انتشارات یساولی.
دیماند، موریساسون (۱۳۸۳)، راهنمای صنایع دستی، ترجمه: عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
رازانی، مهدی؛ بخشنده‌فرد، حمیدرضا؛ توکلی، اصغر (۱۳۸۹)، فلزکاری سلجوقی هنری اسلامی با هویت ایرانی. فصلنامه تخصصی دانش، مرمت و میراث فرهنگی، شماره ٤، ۵۵-٦۳.
صالحی‌کاخکی، احمد (۱۳۸٦)، جزوه درسی هنر و تمدن اسلامی ۱ و ۲، دانشگاه هنر اصفهان.
صباغ‌پور، طیبه؛ شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۹)، بررسی نقشمایه‌های نمادین پرنده در فرشهای صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوا، فصلنامه نگره، شماره ۱٤، ۳۹-٤۹.
عابدوست، حسین؛ کاظم‌پور، زیبا (۱۳۸۸)، تداوم حیاتات اسفنکسها و هارپی‌ها باستانی در هنر دوره اسلامی، فصلنامه نگره، شماره ۱۳، ۸۱-۹۱.
فریه، ر، دبلیو (۱۳۷٤)، هنرهای ایران، ترجمه: پرویز مرزبان. تهران: انتشارات فرزان.
کاتلی، مارگریتا؛ هامبی، لوئی (۱۳۷٦)، هنرهای سلجوقی و خوارزمشاهی، ترجمه: یعقوب آژند. تهران: انتشارات یساولی.
کاشغری، محمود بن حسن (۱۳۸٤)، دیوان لغات الترک، ترجمهٔ: حسن محمدزاده صدیق، تبریز: اختر.
گرابار، الک (۱۳۷۹)، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمهٔ: حسن انوشه، جلد پنجم، تهران: امیرکبیر.
گروسه، رنه (۱۳٦۸)، امپراطوری صحرانوردان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
لک‌پور، سیمین (۱۳۷۵)، سفیدروی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
لمبتون، آن کس.س (۱۳۹۱)، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمهٔ: یعقوب آژند، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
محمدحسن، زکی (۱۳۸٤)، چین و هنرهای اسلامی، ترجمهٔ: غلامرضا تهامی، تهران: فرهنگستان هنر.
محمدحسن، زکی (۱۳۳٦)، هنر ایران در روزگار اسلامی، ترجمهٔ: محمدابراهیم اقلیدی، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
محمدحسن، زکی (۱۳۷۷)، تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام، ترجمه: محمد خلیلی، تهران: انتشارات اقبال.
مرادی، آزاده (۱۳۹۵)، مطالعه زیباشناسی فلزکاری سلجوقی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، گروه پژوهش هنر، استاد راهنما؛ اشرف السادات موسوی‌لر، (منتشر نشده).
موسوی حجازی، بهار؛ انصاری، مجتبی (۱۳۸۱)، تحلیل زیباشناسانه تزئین در هنر فلزکاری ایران (دوره اسلامی تا حمله مغول)، فصلنامه مدرس هنر، ۱(۲)، ٦۷-۸۵.

نوروزی‌طلب، علیرضا؛ افروغ، محمد (۱۳۸۹)، بررسی فرم و تزئین و محتوا در هنر فلزکاری سلجوقی و صفوی، فصلنامه مطالعات هنراسلامی، شماره ۱۲، ۱۱۳-۱۲۸.

وارد، ریچل (۱۳۸٤)، فلزکاری اسلامی، ترجمهٔ: مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

ویلسون، اوا (۱۳۹۰)، طرح‌های اسلامی، ترجمهٔ: محمدرضا ریاضی، چاپ هفتم، تهران: سمت.

هیل، درک؛ گرابار، الگ (۱۳۷۵)، معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

الیاده، میرچا (۱۳۸۱)، اسطوره، رؤیا، راز، ترجمه: رؤیا مترجم، تهران: انتشارات علم.